

In search of the sources of the book “Fakihat al-Khulafa”: From Marzbannameh to Rawzat al-Oqul

Seyyed Mehdi Masboogh*

Solmaz Ghafari**

Abstract

Marzban-nama of Marzban-bin Rostam was translated into Persian prose by Mohammad bin Ghazi Malatavi and Saad al-Din Varavini. These two translations are considered important works of the sixth and early seventh centuries. The translation of literary texts such as Marzbannameh was one of the most dynamic literary trends in ancient times, and numerous works in different genres were translated from Arabic to Farsi and into Arabic, which were influential in terms of literary style. The close relationship between the Persian and Arabic language and literature has led to numerous exchanges between these two languages, among which is the translation of the book "Marzbannameh" by Ibn Arabshah in the 9th century. This research is organized with the aim of comparing the translation of Ibn-Arabshah with the book of Rawzat al-Oqul and Marzbannameh Varavini and to determine which is the basis of the translator's translation. Considering the volume of the book, its first and second chapters were examined and with descriptive analytical method and confrontational approach. By comparing the titles of the chapters, comparing the cases of literal translation, the general content of the anecdotes, the style and thought governing the general form of the first and second chapters, and other such matters, It was found that the translator of the book "

* Professor, Department of Arabic Language and Literature, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran,
(Corresponding Author), smm@basu.ac.ir

** PhD in Arabic language and literature, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran,
solmaz.ghafari68@gmail.com

Date received: 02/12/2023, Date of acceptance: 15/10/2024, Printed: 04/06/2025

Fakihat al-Khulafa and Mufakeh-al-Zorafa" was based on the book "Marzbannameh" by Saad al-Din Varavini.

Keywords: Marzbannameh, Rawzat al-Oqul, Fakihat al-Khulafa and Mofakhah-al-Zorafa, translation.

Introduction

One of the most important translations of ancient Persian into Arabic is the book Marzbannameh, which is considered an irreplaceable masterpiece in Persian literature, which not only has not acquired the dust of oldness with the passage of time, but has been favored over time and attention and has played an important role in Persian educational literature. Since this book is stylistic and influential from a literary point of view; It is under the patronage of an Iranian-descended scribe at the court of Sultan Bayazid. Shahab al-Din Ahmad bin Abu Muhammad known as Ibn Arabshah in 852 lunar year, Marzban translated the letter into Arabic in an eloquent language and called it Fakihat al-Khulafa and Mfakhah-al-Zorafa. The translator has taken a free and adaptive approach in the process of translating this book. in his translation, he went along with the source text in terms of content and content and except for a few cases, he did not interfere. In fact, the translator is more than adhering to the original text; It has prioritized content and message transfer. The present study was written with the premise that Ibn Arabshah based his translation on the book of Marzbannameh Waravini. Since some people may not accept the claim and claim that by examining the book of : Marzbannameh Waravini and comparing it with the book of Fakihat al-Khulafa, it is not possible to consider Marzbannama as the basis of Ibn Arabshah's translation, and hypotheses such as Ibn Arabshah's jurisprudence can be put forward. He translated the Fakihat al-Khulafa based on Ghazi Malativi's Ruza-ul-Oqool; Therefore, in order to resolve these doubts, this study tries to compare the translation of Fakiha Al-Khalifa and Mufakiha Al-Zarfa with the text of both books. The questions that this research seeks to answer are:

1. Considering that the translator has chosen the method of translation in his translation and made a lot of interferences, how can we determine his base text?
2. To what extent are the strategies mentioned in the two methods of direct translation and indirect translation useful and helpful in understanding the target text of the translator?

Materials & methods

The present study, using a descriptive method and relying on the translation model of Vinay and Darbelnet, compares the text of Fakihat al-Khulafa with Marzbannameh and Rawzat al-Oqul in order to determine the basis of Ibn Arabshah's text.

Discussion& result

Compared to the other two books, the place of the first chapter has been replaced by the second chapter in the book of Rawzat al-Oqul. The number of stories in this chapter of Rawzat al-Oqul is very less compared to Marzbannameh and Fakihat al-Khulafa, and many of the stories in Marzbannameh have been removed in the first chapter of the book but its stories share the same amount of content with Marzbannameh. The two books of Marzbannameh and Fakihat al-Khulafa are different in terms of chapter titles, story titles, story characters, and the number of stories, but they have a common theme and content.

The second chapter of Marzbannameh and Fakihat al-Khulafa are similar in terms of the number of stories, chapter title, characters, and the subject matter. However, the number of stories and the titles of the stories in this chapter of the book Rawzat al-Oqul are different from the other two books, and some of the stories of Rawzat al-Oqul are not found in the other two books but the general content of this chapter is about the good luck king who, when he dies, bequeaths his children to observe the rights of brotherhood, maintain trust, stay away from lies, greed, etc.

Conclusion

Because this is the result of the following results:

In this research, two chapters, the first and second chapters, which are different in terms of style, structure and content, were selected and analyzed. By examining this chapter, it was shown that the differences between the Arabic text and the Persian text are due to the translator's adaptation approach, and it cannot be claimed that Ibn Arabshah based his work on Rawzat al-Oqul. Therefore, it can be concluded; The two books of Marzbannameh Varavini and Fakihat al-Khulafa have many similarities and similarities and these similarities can never be accidental. The second chapter was also chosen due to the same number of stories in the source and destination texts; What's more, there are fewer incremental and decreasing changes

in it, and it was shown that the literal translations made by the translator are based on the Varavini text, not the Malativi.

Bibliography

- Amid, Hassan (2010), dictionary. Supervised authoring and editing: Farhad Ghorbanzadeh. Tehran: Ashja. [in Persian]
- Bahar, Mohammad Taqi (1990), stylistics or the history of the development of Persian prose. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Dehkhoda, Ali-Akbar (1998), dictionary. Tehran: Publishing and Printing Institute of Tehran University: Rozeneh. [in Persian]
- Dorosti, Ahmad (2011), a review of the thoughts of Marzban bin Rostam Esbahbadzah Tabarstani, Misbah Quarterly, No. 43, pp. 125-148. [in Persian]
- Ezatipour, Ahmad (1999), Politics in Marzbannameh, Kihan Andisheh, No. 83, pp. 170-187. [in Persian]
- Fast, Peter (2017), translation and language (an explanation based on linguistic theories). Translation: Rahele Ghandamkar. Tehran: Elmi Publications. [in Persian]
- Fatui, Mahmoud (2013), stylistics. Tehran: Sokhan Publishing House. Second edition. [in Persian]
- Ibn Manzoor, Abulfazl Jamal al-Din Muhammad bin Makram (no date), Lisan al-Arab, Beirut: Dar Sadir. [in Arabic]
- Ibn-Arabshah, Ahmed bin Abu Muhammad, Shahab-al-Din, (1994), Fakihat al-Khulafa and Mofakhah-al-Zorafa. Research and presentation: Hassan Asi. Beirut: Dar al-Mawasim. first edition. [in Arabic]
- Ibn-Arabshah, Ahmed bin Abu Muhammad, Shahab-al-Din, (2000), Fakihat al-Khulafa and Mofakhah-al-Zorafa. Research and presentation by Ayman Abdul Jaber Al-Bahiri. Cairo: Dar al-Afaq al-Arabiya, first edition. [in Arabic]
- Karbasi, Effat and Barzgarkhaleqi, Muhammad Reza (2018), Correction and Explanation of Marzban Name Saad al-Din and Rawini. Tehran: Zavvar' publications. [in Persian]
- Maltaywi, Muhammad Ghazi (2004), Rawzat al-Oqul. Edited by Diger Marzbannameh. Translated by: Jalil Nazri. Publisher: Daneshgah Azad Islami. [in Persian]
- Nazari, Jalil (1996), correction and revision of Rawzat al-Oqul. Doctoral dissertation. Shiraz University. [in Persian]
- Saidan, Ismail (2008), principles and practical method of translation. Tehran: Rahnama. [in Persian]
- Shir, Al-Siddadi (2007), Arabicized Persian words. Translation: Hamid Tabibian. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Tahmasabi, Adnan, Saadullah Homayouni and Shima Sabri (2012), Linguistic layers and external context in translational balance. Quarterly journal of translation studies in Arabic language and literature. Sh7. pp. 151-176. [in Persian]

327 Abstract

Varavini, Saad al-Din (1997), Marzbannameh. Tehran: Asatir Publishing House. [in Persian]

Waravini, Saad al-Din (1931), Marzbannameh, corrected and revised by Muhammad bin Abd al-Wahhab Qazvini. In the appendix of al-Tarjoman and the book of al-Marzban, authored by Allameh Mohaghegh Moazi Dezfuli. Publications: Tehran Sadr Library. [in Persian]

Zare, Seyyedeh Safiyeh (2006), Comparison of Marzbannameh and Rawzat al-Oqul. Master's thesis. Yazd University. [in Persian]

در جستجوی سرچشمه‌های فاکهة الخلفاء: از مرزبان‌نامه تا روضة‌العقول

سید مهدی مسبوق*

سولماز غفاری**

چکیده

مرزبان‌نامه مرزبان‌بن رستم توسط محمدبن غازی ملطیوی و سعدالدین وراوینی به نثر فارسی برگردانده شده است. این دو ترجمه از آثار مهم قرن ششم و اوایل قرن هفتم به شمار می‌رود. ترجمه متون ادبی نظیر مرزبان‌نامه، یکی از پویاترین جریان‌های ادبی در دوران کهن بوده و آثار پرشماری در ژانرهای مختلف از عربی به فارسی و به عکس ترجمه شده که از جهت ادبی سبک‌ساز و تأثیرگذار بوده‌است. پیوند و ارتباط تنگاتنگ میان زبان و ادبیات فارسی و عربی باعث دادوستدهای پرشماری بین این دو زبان شده که ترجمه کتاب «مرزبان‌نامه» توسط ابن عرب‌شاه در سده نهم از جمله آن‌ها است. پژوهش پیش‌رو با هدف مقایسه ترجمه ابن عرب‌شاه با کتاب روضة‌العقول و مرزبان‌نامه وراوینی و تشخیص اینکه کدام‌یک اساس ترجمه مترجم قرار گرفته، سامان یافته است. با توجه به گستردگی حجم کتاب، باب اول و دوم آن به عنوان پیکره پژوهش و با روش توصیفی تحلیلی و رویکرد مقابله‌ای مورد بررسی قرار گرفت. با بررسی تطبیقی عنوان باب‌ها، مقایسه موارد ترجمه تحت‌اللفظی، محتوای کلی حکایت‌ها، سبک و اندیشه حاکم بر شاکله کلی باب‌های اول و دوم و مواردی از این دست مشخص شد که مترجم سنگ‌بنای فاکه‌الخلفاء و مفاکه‌الظرفاء را بر پایه مرزبان‌نامه سعدالدین وراوینی استوار نموده است.

* استاد گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول)، mmm@basu.ac.ir

** دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران، solmaz.ghafari68@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۲۴، تاریخ چاپ: ۱۴۰۴/۰۳/۱۴

کلیدواژه‌ها: مرزبان‌نامه، روضه‌العقول، فاکه‌الخلفاء و مفاکه‌الظرفاء، ترجمه.

۱. مقدمه

هر اثر ادبی تحت تاثیر مسایل فرهنگی و هنجارهای زبانی عصر خود بروز و ظهور می‌یابد؛ حال اگر آن متن وارد نظام نشانه‌ای زبانی دیگر شود؛ مستلزم چرخش فرهنگی و جرح و تعدیل‌هایی است که توسط مترجم انجام می‌پذیرد. متفاوت بودن هنجارهای یک زبان با زبان دیگر باعث تغییرات و جابجایی‌های در ساختار زبان مبدا می‌شود که مترجم باید این جرح و تعدیل‌ها را به‌درستی به‌کار گیرد. درواقع، مترجم می‌کوشد که زبان متن را به قدری طبیعی جلوه دهد که خواننده به درک درستی از آن متن برسد.

یکی از مهم‌ترین ترجمه‌های کهن فارسی به عربی کتاب مرزبان‌نامه است که شاهکاری بی‌بدیل در ادبیات فارسی به‌شمار می‌رود که نه‌تنها با مرور زمان، غبار کهنگی به خود نگرفته، بلکه در طول زمان مورد اقبال و توجه بوده و نقش مهمی در ادبیات تعلیمی فارسی ایفا کرده است. از آن‌جا که این کتاب از جهت ادبی سبک‌ساز و تأثیرگذار بوده؛ مورد عنایت کاتب ایرانی‌تبار دربار سلطان بایزید واقع شده است. شهاب‌الدین احمد بن ابومحمد معروف به ابن عربشاه در سال ۸۵۲ ق مرزبان‌نامه را با زبانی شیوا به عربی ترجمه کرد و آن را *فاکه‌الخلفاء و مفاکه‌الظرفاء* نامید. مترجم در فرآیند ترجمه این کتاب رویکردی آزاد و اقتباسی در پیش گرفته است. وی در این کتاب از لحاظ محتوا و مضمون همگام با متن مبدا پیش رفته و به‌جز مواردی معدود دست به دخل و تصرف نزده است. در واقع، مترجم بیشتر از آن‌که پایبند متن اصلی باشد؛ انتقال محتوا و پیام را در اولویت خود قرار داده است. جستار پیش‌رو با پیش‌فرض اینکه ابن عربشاه، مرزبان‌نامه را ویرانی را اساس ترجمه خود قرار داده، نگارش یافته است. اما از آنجا که ممکن است برخی ادعای مطرح شده را نپذیرند و مدعی شوند که با بررسی مرزبان‌نامه و ویرانی و مقایسه آن با *فاکه‌الخلفاء* نمی‌توان مرزبان‌نامه را مبنای ترجمه ابن عربشاه دانست و فرضیه‌هایی نظیر این مطرح شود که ابن عربشاه *فاکه‌الخلفاء* را بر اساس *روضه‌العقول* غازی ملطیوی ترجمه کرده و ممکن است تغییرات کاهشی و افزایشی موجود در کتاب *فاکه‌الخلفاء* برپایه *روضه‌العقول* باشد نه مرزبان‌نامه؛ لذا جهت رفع این شبهات پژوهش پیش‌رو می‌کوشد ترجمه *فاکه‌الخلفاء و مفاکه‌الظرفاء* را با متن هر دو کتاب تطبیق دهد. در ضمن برای اینکه بتوان متن اساس و مورد تکیه ابن عربشاه در ترجمه *فاکه‌الخلفاء* را با مقابله و مقایسه آن با متن ویرانی و

در جستجوی سرچشمه‌های... (سید مهدی مسبوق و سولماز غفاری) ۳۳۱

ملطیوی تعیین نمود، راهبرد ترجمه مستقیم مورد توجه قرار می‌گیرد؛ از سوی دیگر به دلیل کاربست همزمان دو رویکرد ترجمه تحت‌اللفظی و آزاد توسط ابن عربشاه، شاهد نوعی هم‌پوشانی و تداخل میان این دو رویکرد در ترجمه او هستیم که کوشش می‌شود به تفکیک و تبیین نمونه‌هایی از آن پرداخته شود تا به صورت دقیق‌تر بتوان متن اساس را تعیین نمود. پرسش‌هایی که پژوهش پیش‌رو در پی پاسخ‌گویی به آن است عبارتند از:

۱. با توجه به اینکه مترجم در برگردان خود، شیوه ترجمه اقتباسی را برگزیده و به دخل و تصرف‌های بنیادی دست زده، چگونه می‌توان متن اساس و مورد تکیه او را تعیین نمود؟

۲. راهبردهای مطرح در دو شیوه ترجمه مستقیم و ترجمه غیرمستقیم تا چه میزان در شناخت متن مورد نظر مترجم مفید و راهگشا است؟

۲. پیشینه پژوهش

درباره تأثیرپذیری فاکه‌الخلفاء از مرزبان‌نامه و تطبیق آن دو، پژوهش‌های کم‌شماری صورت گرفته که از آن جمله است:

- مقاله افراسیابی (۱۳۸۲) با عنوان «مرزبان‌نامه، نکته‌های تازه پیرامون تألیف، ترجمه و تحریر روضة‌العقول، محمد غازی ملطیوی و مرزبان‌نامه سعدالدین وراوینی» که در آن نویسنده نخست کتاب مرزبان‌نامه و روضة‌العقول را معرفی کرده، سپس با ذکر چند نمونه به مقایسه کلی بخش‌ها و ابواب فاکه‌الخلفاء و مفاکهة‌الظرفاء با روضة‌العقول و مرزبان‌نامه می‌پردازد و ترجمه بودن کتاب فاکه‌الخلفاء را صرفاً با استناد به گفته‌های دیگران تا حدودی تبیین می‌کند.

- مقاله «رویکرد تحلیلی - تطبیقی بر داستان «بهرام‌گور» در مرزبان‌نامه و فاکه‌الخلفاء و مفاکهة‌الظرفاء» (۱۳۹۵) از ابوذر قاسمی آرانی که در آن نویسنده پس از معرفی دو اثر یادشده، حکایت بهرام‌گور را انتخاب نموده و نقاط اشتراک و افتراق این داستان را در دو اثر یادشده بررسی نموده است.

- پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «ابن عربشاه و کتابه فاکه‌الخلفاء و مفاکهة‌الظرفاء مع مقارنة بينه و بين مرزبان‌نامه الفارسی» (۱۹۶۷) به قلم محمدمهدی کُرانی که در

دانشگاه آمریکایی بیروت به عربی نوشته شده است. نویسنده در فصل نخست این پایان‌نامه به معرفی مرزبان‌نامه و تأثیرپذیری آن از کلیله و دمنه پرداخته و سپس بخش‌هایی از فاکه‌الخلفاء را با مرزبان‌نامه مقایسه کرده است.

- پایان‌نامه کارشناسی ارشد «مقایسه مرزبان‌نامه و روضة‌العقول» (۱۳۸۶) به قلم سیده صفیه زارع که در آن نویسنده پس از معرفی کامل دو اثر، به ترجمه‌های این دو اثر اشاره‌ای گذرا نموده و در ادامه به تطبیق و مقایسه آن دو پرداخته است.

تفاوت مقاله پیش‌رو با پژوهش‌های یاد شده در این است که پژوهش حاضر با پیش‌فرض ترجمه بودن فاکه‌الخلفاء سامان یافته و با رویکرد ترجمه‌شناسی در پی بازشناسی متن اساس و مورد تکیه ابن عرب‌شاه است.

۳. نگاهی به کتاب روضة‌العقول، مرزبان‌نامه و فاکه‌الخلفاء

در طول تاریخ ترجمه متون ادبی یکی از جنبش‌های مهم به شمار رفته است که در روابط میان فرهنگ‌های مختلف نقش بسزایی را ایفا نموده است. مرزبان‌نامه از جمله این متون سبک‌ساز و تأثیرگذار است که در ادامه به نقد و بررسی ترجمه عربی آن می‌پردازیم.

۱.۳ مرزبان‌نامه سعدالدین وراوینی

مرزبان‌نامه وراوینی یکی از آثار گران‌بها و متون نثر فاخر فارسی است که منبعی اثرگذار و الهام‌بخش برای نثر نویسان بعد از خود به‌شمار می‌رود.

مرزبان‌نامه کتابی است مشتمل بر حکایات، تمثیلات و افسانه‌های حکمت‌آمیز که به‌طرز و اسلوب کلیله و دمنه از السنه وحوش، طیور، دیو و پری فراهم آورده‌اند. ظاهراً اصل این کتاب در اواخر قرن چهارم هجری به لهجه قدیم طبرستانی در مازندران تألیف شده و وضع آن منسوب است به اسپهبد مرزبان بن رستم بن شروین پریم از شاهزاده‌های آل باوند که به زبان طبری نوشته شده است (قزوینی، ۱۳۱۰: مقدمه کتاب).

«این اثری که امروزه در دسترس ماست، بازنگاشته‌ای از همان کتاب اصلی است که به‌وسیله سعدالدین وراوینی در فاصله سال‌های ۶۱۷ تا ۶۲۲ فراهم آمده است» (درستی، ۱۳۸۱: ۱۲۷).

۲.۳ روضةالعقول محمدبن غازی ملطیوی

محمدبن غازی ملطیوی از ادیبان، نویسندگان و وزیران مشهور دربار سلجوقیان است که از زندگی وی اطلاعات چندانی در دست نیست، به جز مطالبی که در باب «أحوال من صنع هذا الكتاب» در مقدمه کتاب آمده است.

محمدبن غازی از طرف معزالدین حاکم ملطیه مامور بوده است تا یک اثر ادبی را به رشته تحریر درآورد که اطرافیان دوست‌نما او را در تنگنا قرار داده بودند تا به این کار دست نزنند، اما وی نخواست است از انجام خواسته معزالدین سرباز زند و چون سلطان مجموعه‌ای را طلب می‌کند که حاوی پند و اندرز و مطالبی پیرامون نحوه اجتناب از بدخواهان باشد، بنابراین محمدبن غازی مرزبان‌نامه را برای این کار انتخاب می‌کند، اما در حین انجام کار به دلیل دسیسه‌های دشمنان دستگیر و زندانی می‌شود. محمدبن غازی در زندان از خدا می‌خواهد که حاکمی عادل بر ملطیه مسلط کند. دیری نگذشت که دعای او مستجاب شد و رکن‌الدین سلیمان شاه بر این شهر تسلط یافت (زارع، ۱۳۸۶: ۳۰).

«وی پیش از زمان سلیمان‌شاه ترجمه و تهذیب مرزبان‌نامه را شروع کرده بود و پس از آنکه به خدمت او رسید، به تشویق آن پادشاه کار خود را به پایان رسانید و آن کتاب را روضةالعقول نامید» (کرباسی و همکاران، ۱۳۹۷: مقدمه). وی کتاب را در سال ۵۹۸ هـ در ۱۳ باب به اتمام رسانید.

۳.۳ فاکهةالخلفاء و مفاکهةالظرفاء ابن عربشاه

کتاب مرزبان‌نامه به سه زبان عربی، انگلیسی و ترکی ترجمه شده است که ترجمه عربی آن فاکهةالخلفاء و مفاکهةالظرفاء نام دارد. این کتاب در واقع اثری ادبی، سیاسی و اجتماعی است که در قالب داستان‌های مختلف، موضوعات سیاسی، اجتماعی و اخلاقی را مدنظر قرار می‌دهد و برای ملوک، امرا، رؤسا و بزرگان نوشته شده تا در حکایات آن تأمل کنند و به سیره حسنه و اخلاق نیکو عمل نمایند. ابن عربشاه با ذکر مقدمه‌ای در ابتدای فاکهةالخلفاء مطالب را در ده باب به زبان عربی و به همان روش کلیله و دمنه و مرزبان‌نامه از زبان حیوانات نگاشته است.

از آن‌جا که موضوع داستان، شخصیت‌های داستان، بافت و سیاق کلام در فاکهةالخلفاء متفاوت و متغیر است؛ لذا، لحن کلام هم - در بازآفرینی از اصل کتاب - متناسب با

آن‌ها تغییر می‌کند. برای مثال، جایی که بافت کلام اقتضا می‌کند شرح و توضیح بیشتری داده شود؛ در کلام اطناب و اطاله ایجاد می‌کند و جایی که نیاز به تأکید باشد، مترجم کلمات را تکرار می‌کند یا از بیت شعری یا آیه قرآنی و حدیثی استفاده می‌کند که فحوای کلام قبل از خود را تأیید و تأکید می‌کند. لذا، ابن عرب‌شاه در کلام خود ترادف، تضاد، سجع، تقابل، موازنه، کنایه، استعاره، اقتباس، استشهاد و غیره را به‌کار می‌برد (فتوحی، ۱۳۹۲: ۵۷).

۴. تفاوت و شباهت مرزبان‌نامه و روضةالعقول

مرزبان‌نامه توسط مرزبان‌بن رستم‌بن شروین از پادشاهان طبرستان تالیف شد و دو ترجمه از آن صورت گرفته‌است. نخست، به دست محمد بن غازی مَلَطِیوی در سال ۵۹۸ هـ که آن را اصلاح و ترجمه نموده و روضةالعقول نامیده است. سپس، در فاصله سال‌های ۶۱۷ تا ۶۲۲ توسط سعدالدین وراوینی بازنویسی شد. اما، کتاب روضةالعقول در تعداد باب‌ها و ترتیب داستان‌ها تفاوت دارد.

ملطیوی با وراوینی معاصر بود؛ ولی از کار هم خبر نداشتند. تهذیب وی در سال ۵۹۸ یعنی حدود پانزده سال قبل از سعدالدین وراوینی -که بین سال‌های ۶۰۸-۶۲۲ کتابش را پرداخته بود- نگاشته شد. لذا روضةالعقول تقریباً دو برابر مرزبان‌نامه است و نشر آن هم مصنوع‌تر و متکلف‌تر است (همان‌جا).

وراوینی بدون این‌که هیچ اطلاعی از اصلاح سابق مرزبان‌نامه داشته باشد، آن‌را از اصل زبان طبری قدیم به زبان متعارف عصر خود مزین به اشعار و امثال فارسی و عربی درآورد که عبارت است از کتاب حاضر» (قزوینی، ۱۳۱۰: مقدمه). ساختار کتاب روضةالعقول مشتمل بر مقدمه مصحح و ابواب مختلف آن است که در یازده باب سامان یافته است. دو باب نخست، یکی پیرامون القاب رکن‌الدین سلیمان‌شاه و اشاراتی کوتاه به آغاز کار خاندان سلجوقی و باب دیگر شرح زندگی‌نامه خود اوست. در دیگر ابواب کتاب، داستان‌ها، افسانه‌ها و حکایت‌ها آمده است.

«روضه‌العقول با مرزبان‌نامه در عدد ابواب و ترتیب حکایات و زیاده و نقصان آن اختلاف بسیار دارد و بسیار حکایات است که در روضةالعقول موجود است و در مرزبان‌نامه مفقود» (همان‌جا).

به گفته ملک‌الشعراى بهار،

در جستجوی سرچشمه‌های... (سید مهدی مسبوق و سولماز غفاری) ۳۳۵

روضه‌العقول و مرزبان‌نامه، دو همزادند که از یک پستان شیر خورده و در کنار یک دایه پرورش یافته‌اند، الا این که لغات تازی غریب در روضه‌العقول بیشتر از مرزبان‌نامه به کار رفته و به شعر پارسی در آن کمتر استشهد شده است (بهار، ۱۳۶۹: ۱۶).

در عین حال در شیوه بیان، جمله‌بندی، تصویرسازی، کیفیت ورود و خروج داستان‌ها و استنتاج از آن‌ها با هم تفاوت‌هایی دارند. مؤلف مرزبان‌نامه ذهنی فلسفی‌تر داشته و به علوم و فنون بیشتری احاطه داشته است، به‌طوری‌که، انعکاس معلومات وسیع او در نگارش مرزبان‌نامه کاملاً مشهود است و به‌علاوه، در تصویرسازی‌ها از مؤلف روضه‌العقول قوی‌تر بوده است. در مقابل، محمد بن غازي ذهنش از علوم و فنون غیرادبی خالی بوده یا این که به عمد آن‌ها را در نثر خویش وارد نکرده است؛ اما، در ترادف‌سازی، موازنه، ترصیع و ایراد مفردات عربی از وراوینی جلوتر رفته است. مقایسه و تطبیق این دو کتاب بر اهل تحقیق روشن می‌سازد که کاستنی‌ها و افزودنی‌ها، در اصل چه مقدار دخل و تصرف وارد نموده است و باعث اختلاف این (دو همزاد) در عرصه ادبیات شده است (ملطیوی، ۱۳۸۳: ۲۳).

۵. معرفی باب اول و دوم مرزبان‌نامه

باب اول: در کتاب روضه‌العقول جای باب اول، در مقایسه با دو کتاب دیگر، با باب دوم جایجا شده است. تعداد داستان‌های این باب از روضه‌العقول نیز نسبت به مرزبان‌نامه و فاکه‌الخلفاء بسیار کم است و خیلی از داستان‌های موجود در مرزبان‌نامه در باب نخست کتاب حذف شده است. اما به همان میزان داستان‌های آن از لحاظ محتوا با مرزبان‌نامه اشتراک دارد. اما دو کتاب مرزبان‌نامه و فاکه‌الخلفاء در این باب از لحاظ عنوان باب، عنوان داستان، شخصیت‌های داستان، تعداد داستان‌ها متفاوتند ولی از لحاظ موضوع و محتوا اشتراک دارند. موضوع این باب درباره مرزبان بن شروین است

کسی که مرزبان‌نامه به او منسوب است که از فرزندزادگان کیوس - برادر ملک عادل انوشیروان - بود. شروین پنج پسر داشت. پس از مرگ او، حکومت به پسر بزرگ او رسید. بعد از مدتی، برادران دیگر از روی حسد به مخالفت برخاستند. مرزبان، برای تبری از استقلال برادران، تصمیم به ترک گرفت تا پادشاه درباره او اندیشه بد نکند... شاه، وزیر بدانیشی داشت که می‌کوشید میان برادران بذر بدگمانی بپاشد. باب اول، به مناظره میان مرزبان و دستور (وزیر) می‌پردازد تا نتایج سیاسی و مملکت‌داری گرفته شود (عزتی‌پور، ۱۳۷۸: ۱۷۲).

باب دوم: کتاب مرزبان‌نامه و فاکه‌الخلفاء از نظر تعداد داستان، عنوان باب، شخصیت‌ها و از جهت موضوع مشترکند. اما تعداد داستان‌ها و عنوان داستان‌ها در این باب از کتاب روضه‌العقول با آن دو تفاوت دارد و برخی از داستان‌های روضه‌العقول در دو کتاب دیگر نیامده است؛ اما محتوای کلی این باب درباره پادشاه نیک‌بختی است که به هنگام مرگ، فرزندانش را به رعایت حقوق برادری، حفظ امانت، دوری از دروغ، طمع و ... وصیت می‌کند.

برای بررسی دقیق‌تر باب‌های اول و دوم مرزبان‌نامه و فاکه‌الخلفاء و مفاکه‌الظرفاء و روضه‌العقول در جدول ذیل آورده شده تا عنوان باب‌ها و تعداد داستان‌های فرعی و تقدیم و تاخیرشان مورد بررسی قرار گیرد:

روضه‌العقول	مرزبان‌نامه	فاکه‌الخلفاء و مفاکه‌الظرفاء
«باب مناقب السلطان القاهر، عز نصره» (نظری، ۱۳۷۵: ۱۳۳). «باب احوال من صنع هذا الكتاب» (همان: ۱۵۲).	باب اول: «در بیان تعریف کتاب و ذکر واضع و بیان اسباب وضع آن» (۱۱ داستان فرعی)	الباب الأول: «فی ذکر ملک العرب الذی کان لوضع هذا الكتاب السبب» (۸ داستان فرعی)
باب دوم: «باب مناظره ملک‌زاده با وزیر برادرش» (۵ داستان فرعی) (همان: ۲۴۸).	۱- مقاوضه ملک‌زاده با دستور (ورائینی، ۱۳۷۶: ۲۶).	۱- الحکیم حسیب و اخوته (ابن عریشه، ۱۴۲۱: ۳۳). ۲- لطیفه الملك أنوشروان (همان: ۴۱). ۳- إستشارة سليمان (ع) لنملة (همان: ۴۳).
۱- حکایت هنبوی و ضحاک (همان: ۲۶۸).	۲- داستان هنبوری با ضحاک (همان: ۳۱).	۴- الولهی مع الضحاک (همان: ۴۵).
	۳- خطاب دستور با ملک‌زاده (همان: ۳۴). ۴- جواب ملک‌زاده با دستور (همان: ۳۷).	۵- قابوس بن بشکیر (همان: ۵۱).
۲- حکایت بهرام‌گور با دهقان (همان: ۲۷۵).	۵- داستان خره‌نماه با بهرام (همان: ۳۷).	۶- واقعة الرئيس مع بهرام‌جور (همان: ۵۴).
۳- حکایت گرگ غنادوست (همان: ۲۸۱).	۶- داستان گرگ خنیاگردوست (همان: ۴۶).	۷- ما أصاب الذئب مع الجدی المغنی (همان: ۵۹).
۴- حکایت خسرو و کنیزک (همان: ۲۸۵).		
	۷- خطاب دستور با ملک‌زاده (ورائینی، ۱۳۷۶: ۴۹).	
	۸- خطاب ملک‌زاده با دستور	

در جستجوی سرچشمه‌های... (سید مهدی مسبوق و سولماز غفاری) ۳۳۷

روضه‌العقول	مرزبان‌نامه	فاکيه‌الخلفاء و مفاكيه‌الظرفاء
	(همان: ۵۰).	
	۹- خطاب دستور با ملك‌زاده (همان: ۵۲).	
	۱۰- خطاب ملك‌زاده با دستور (همان: ۵۳).	
۵- حكايه شغال غافل (همان: ۲۹۶).	۱۱- داستان شغال خرسوار (همان: ۵۵).	۸- ابن آوى و الحمار (همان: ۶۳).
باب اول: «باب الملك و اولاده» (۶ داستان فرعى) (همان: ۲۰۰)	باب دوم: «در داستان ملك نيك‌بخت و وصايايى كه به وقت وفات فرزندان را فرمود» (۱۰ داستان فرعى)	الباب الثانى: «فى وصايا ملك العجم المتميز عن أقرانه بالفضل و الحكم» (۱۰ داستان فرعى)
	۱۲- در داستان ملك نيك‌بخت و وصايايى كه به وقت وفات فرزندان را فرمود (همان: ۶۵).	۹- شهربار و اولاده الستة (همان: ۷۵).
۶- فلاح و مار (همان: ۲۰۰).	۱۳- داستان برزگر با مار (همان: ۶۹).	۱۰- الفلاح و الحية (همان: ۷۷).
۷- حكايه غلام بازرگان (همان: ۲۰۸).	۱۴- داستان غلام بازرگان (همان: ۷۲).	۱۱- التاجر المراقب و ما آل إليه من العواقب (همان: ۷۹).
۸- حكايه آهو و موش و صياد (همان: ۲۱۸).	۱۵- داستان آهو و موش و عقاب (همان: ۸۵).	۱۲- الجز و الغزاة (همان: ۹۱).
۹- حكايه گراز و روبهان (همان: ۲۲۲).		
۱۰- حكايه حكيم طامع و نوخره وزير (همان: ۲۲۸).	۱۶- داستان مرد طامع با نوخره (همان: ۸۹).	۱۳- نديم الملك الظاهر مع صديقه المسافر (همان: ۹۴).
۱۱- حكايه شهربار بابل با شهربارزاده (همان: ۲۳۰).	۱۷- داستان شهربار بابل با شهربارزاده (همان: ۹۳).	۱۴- ما جرى لابن سلطان بابل مع عمه الظالم (همان: ۹۸).
۱۲- حكايه شتریان با ديو (همان: ۲۳۲).		
	۱۸- داستان مرد آهنگر با مرد مسافر (وراوينى، ۱۳۷۶: ۹۸).	۱۵- ما أصاب المسافر ضيف الحداد المنافر مع العفريت الملقى فى المحافر (همان: ۱۰۳).
۱۳- حكايه بطّ و روباه فرخ‌زاد (همان: ۲۳۵).	۱۹- داستان روباه با بطّ (همان: ۱۰۳).	۱۶- حكايه البطّة و الثعلب (همان: ۱۰۷).
	۲۰- داستان بازرگان با دوست دانا (همان: ۱۰۹).	۱۷- التاجر المجرب صديقه فى الشدة و الإرخاء (همان: ۱۱۳).
۱۴- حكايه سكرى و بلخى (همان: ۲۳۹).		
۱۵- حكايه دهقان‌بچه (همان: ۲۴۲).	۲۱- داستان دهقان با پسر خود (همان: ۱۱۰).	۱۸- قصّة أصحاب الرئيس الذين رعوه فى روض وفرة و تركوه فى فقر فقره (همان: ۱۱۵).

۶. ترجمه مستقیم

در ادامه با معرفی روش‌های ترجمه مستقیم و کاربست آن در ترجمه ابن عرب‌شاه به بررسی نمونه‌هایی از ترجمه باب اول و دوم فاکه‌الخلفاء و تطبیق آن با روضه‌العقول و مرزبان‌نامه می‌پردازیم:

۱.۶ وام‌گیری

از آن‌جا که، دو زبان فارسی و عربی واژه‌ها و اصطلاحات زیادی را به دلایل مختلفی از جمله، نزدیکی و مجاورت، اسلام، تجارت، داد و ستد و... از یکدیگر وام گرفته‌اند؛ لذا، این نوع ترجمه کاربرد وسیع و گسترده‌ای در این دو زبان دارد. وام‌گیری به صورت واژه، اصطلاح، حدیث، شعر، ضرب‌المثل و... ظاهر می‌شود؛ به گونه‌ای که گاهی مترجم عین آن‌چه را که در متن مبدا آمده، بدون کوچک‌ترین تغییری اعم از پس و پیش کردن جمله، حذف و یا اضافه کردن آن به کار می‌گیرد.

ابن عرب‌شاه با توجه به آشنایی با زبان فارسی تلاش می‌کند واژه‌های عربی را که در زبان فارسی کاربرد دارد؛ از زبان مبدا قرض بگیرد و در ترجمه خود به کار گیرد. ابن عرب‌شاه این وام‌گیری‌ها را به دلایل و انگیزه‌های مختلف لفظی (زیبایی، آهنگ و وزن) و معنوی (افاده دقیق معنا) به کار برده است. در این بخش نمونه‌هایی از آن‌را از نظر می‌گذرانیم.

ورائینی در توضیح تظاهر و دورویی و منفعت طلبی این گونه می‌نویسد:

«چون کوزه فقاع که تا پر باشد، بر لب و دهان او بوسه‌های خوش زنند و چون تهی گشت، از دست بیندازند» (ورائینی: ۱۳۷۶: ۱۱۴).

محمدبن غازی ملطیوی: «چون ریحان‌اند با بوی و ثمره نه، و چون لاله همه رنگ و بوی نه! (نظری، ۱۳۷۵: ۲۴۷).

ابن عرب‌شاه: «وَإِنَّ الشَّخْصَ مَعَ النَّاسِ الْأَوْغَادِ وَالْأَكْيَاسِ بِمَنْزِلَةِ كَوْزِ الْفَقَاعِ؛ إِنْ رَأَوْا فِيهِ حَلَاوَةَ الْإِنْتِفَاعِ اسْتَلَمُوهُ وَبِالْأَيْدِي رَفَعُوهُ وَقَبَّلُوهُ وَرَشَقُوهُ وَإِذَا مَضَوْا مَحْصُولَهُ وَفَرَّغُوهُ وَرَمَوْهُ وَتَرَكَوهُ وَتَحْتَ الْأَقْدَامِ طَرَحُوهُ» (ابن عرب‌شاه، ۱۴۲۱: ۱۲۱).

مترجم در ترجمه «کوزه فقاع» از شیوه قرض‌گیری بهره گرفته است و عین واژه را از متن ورائینی وارد متن مقصد نموده است؛ این در حالی است که این واژه در متن ملطیوی به کار نرفته است. هر دو واژه، بنابر آراء و نظرات صاحب‌نظران، فارسی هستند؛ اگرچه در

این باره اختلاف نظرهایی وجود دارد. صاحب لسان العرب کوزه را واژه‌ای فارسی می‌داند (ابن منظور، بی تا، ۱۴۵/۱۲) و کلمه فقاع نیز معرّب فوگان به معنای چیزی است مست‌کننده که از آرد جو و غیر آن سازند (دهخدا، ۱۳۷۷: ۳۴۸/۴). چنانکه گفته شد علاوه بر اینکه مترجم واژه مذکور را از متن وراوینی وام گرفته، کل عبارت نیز از متن وراوینی به صورت تحت‌اللفظی به عربی ترجمه شده است. این در حالی است که جمله به کار رفته در کتاب ملطیوی را از نظر محتوا می‌توان تفسیری از آن دو متن دانست؛ اما از جهت ظاهر هیچ تناسبی با دو متن دیگر ندارد. یکی دیگر از ویژگی‌های سبکی ابن عربشاه اطناب‌گویی است. وی ترجمه عبارت "چون تهی گشت از دست بیندازد" را به شکل‌های مختلف "وَإِذَا مَضَوْا مَحْصُولَهُ وَفَرَّغُوهُ وَرَمَوْهُ وَتَرَكُوهُ وَتَحْتَ الْأَقْدَامِ طَرَحُوهُ" ترجمه نموده است که این مورد هم مهر تایید دیگری است بر اساس قرار گرفتن متن وراوینی در ترجمه عربی ابن عربشاه. در جدول زیر نمونه‌هایی از وام‌گیری در ترجمه ابن عربشاه آورده شده است:

«فَوَجَدُوا فِي ذَلِكَ الْمَكَانِ الدَّائِرَ صَنْدُوقًا مَمْلُوءًا مِنَ الْجَوَاهِرِ» (ابن عربشاه، ۱۴۲۱: ۱۳۸). «الصَّنْدُوقُ: معرّب صندوق فارسی است» (طیبیان، ۱۳۸۶: ۱۶۱).	«دو خشت زرین یافتند» (نظری، ۱۳۷۵: ۳۷۷).	«زیر سنگی صندوقچه‌ای زر یافتند» (وراوینی، ۱۳۷۶: ۱۳۴).
«وَكَانَ لِنَفْسِهِ الْمُبَارَكِ نُقُوشٌ فِي النَّفُوسِ يَجْذِبُهَا إِلَى مَا تُرِيدُ جَذَبَ الْحَدِيدِ الْمَغْنَاطِيسُ... وَأَطَالُوا فِي الشُّكْوَى قَالَهُمْ وَ قَالُوا...» (همان: ۱۴۹). «معرّب» (دهخدا، ۱۳۷۷: ۳۹۰). ذیل واژه مغناطیس	«دیوان مضطرب و مضطرب بیش گاوای آمند و او را گفتند: که...» (همان: ۳۹۰).	«دیوان سراسیمه و آشفته از غبن حالت پیش مهر خویش، دیو گاوپای آمدند... افسون چون ابلیس از لاحول نگرفتی و چون مغناطیس در آهن آویختی... فریاد استغاثت برآوردند که...» (همان: ۱۴۸).
«ثُمَّ طَرَحَهُ فِي سِرَاوِيلِهِ وَاسْتَمَرَ فِي نَيْتِهِ...» (همان: ۲۲۳). «سروال اسمی است معرّب مأخوذ از فارسی، شلوار» (عمید، ۱۳۸۹: ۲۰۲). ذیل واژه سروال.	«چون این رأی او را صایب نمود و این حال در دل او قرار گرفت، نقاب کتمان از روی راز برداشت و مضمون ضمیر بر کیک آشکارا کرد» (همان: ۲۴۸).	«بیچاره را جان در قالب چون کیک در شلوار... زحمت می‌نمود» (همان: ۲۰۲).
«ثُمَّ بَعْدَ مَا قَتَلَاهُ عَمَدًا إِلَى الطَّعَامِ فَأَكَلَاهُ فَبَرَدَا فِي الْحَالِ» (همان: ۴۴).	«و بعد از آن طعام مسموم خوردند، عُلِقَتْ بِهِمَا شُعُوبٌ» (همان: ۳۷۷).	«پس بر سر طعام نشستند و خوردند و بر جای سرد شدند» (همان: ۱۳۵).

۲.۶ ترجمه تحت‌اللفظی

ترجمه تحت‌اللفظی یکی از شیوه‌های ترجمه مستقیم به شمار می‌رود.

در ترجمه تحت‌اللفظی به قواعد نشانه‌گذاری، کاربردشناختی، معنای ضمنی و ارزش‌های زیباشناختی زبان مبدا توجه چندانی نمی‌شود. جمله‌ها و ترکیب‌بندی‌های متن مبدا کلمه به کلمه، تعویض و تبدیل می‌گردند و چیش وازگان از چیش متن مبدا تبعیت می‌کند و این رابطه تسلسل تا پایان زنجیروار ادامه می‌یابد. این نوع ترجمه بیشتر از سایر ترجمه‌ها پای‌بند امانت‌داری است و خود را مقید به تبعیت از متن مبدا می‌داند و طبیعی است که حاصل آن در بسیاری از موارد، ارائه جملاتی گنگ، نامفهوم و ناتوان از بیان مقصود است (غفاری، ۱۴۰۱: ۱۰۰).

اما نکته‌ای که وجود دارد، ترجمه معانی ثانویه در کنایات، استعاره‌ها، ضرب‌المثل‌ها، عناصر فرهنگی و دیگر صنایع ادبی و بلاغی است که معمولاً به صورت ترجمه تحت‌اللفظی امکان‌پذیر نخواهد بود. زیرا، در این صورت فقط معنای جامد و بی‌روحی از وازگان منتقل می‌گردد. می‌گوییم بی‌روح؛ زیرا، واژه باید با توجه به قابلیت که در انتقال یک مفهوم دارد، بتواند خود را به خواننده عرضه نماید و با او ارتباط برقرار کند. در غیر این صورت،

خواننده با وازگانی خشک و بی‌روح در ارتباط خواهد بود که صرفاً در جمله حضور دارند و نقش معنایی خود را نمی‌توانند به خوبی ایفا کنند. در این نوع از ترجمه، کلام در "درجه صفر ترجمه" قرار می‌گیرد چون معنای اصلی و نهان در متن مقصد به درستی نمود پیدا نمی‌کند. ابن عرب‌شاه اگرچه بیش‌تر رویکردی آزاد و معنایی در پیش گرفته است؛ اما در بسیاری از موارد، علی‌رغم میلش ناگزیر از کاربست روش ترجمه تحت‌اللفظی بوده است و این مسئله در رابطه با کتاب مرزبان‌نامه به عنوان کتابی ادبی با نثری فنی و مصنوع، امری طبیعی است (همان: ۱۰۱).

جهت تسهیل نقد و تحلیل نمونه‌های ترجمه تحت‌اللفظی، این بخش از پژوهش در قالب دو عنوان جزئی ترجمه تحت‌اللفظی اصطلاحات و ترجمه تحت‌اللفظی جمله‌ها، بررسی می‌شود.

۱.۲.۶ ترجمه تحت‌اللفظی اصطلاحات

ترجمه تحت‌اللفظی یکی از شیوه‌های ترجمه است که در آن بر روی ساختار زبانی متن مبدا تمرکز می‌شود. اولین محور مورد بحث در ترجمه تحت‌اللفظی، انتخاب این شیوه برگردان عبارات اصطلاحی است. در این روش، مترجم تعابیر اصطلاحی را متناسب با معنای معجمی و فرهنگ لغتی آن ترجمه می‌کند و کاری به معادل‌یابی و تناسب بافت معنایی و فرهنگی واژگان ندارد که در این صورت «ترجمه تحت‌اللفظی اصطلاحات اغلب بی‌معنی است و گاهی حالت مضحک پیدا می‌کند» (سعیدان، ۱۳۸۷: ۶۳)، زیرا این نوع ترجمه غالباً، قادر به انتقال معانی ضمنی نیست. با عنایت به این مسائل، مترجم در مواجهه با متنی چون مرزبان‌نامه با نثری پیچیده و غامض، آمیخته با واژگان، اصطلاحات، ابیات و احادیث عربی، مواجه است. وی با این وجود و با توجه به رویکرد مقصدمحوری که در پیش گرفته، در مواردی به این شیوه روی می‌آورد که در ادامه نمونه‌هایی از آن مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

در داستان «دهقان با پسر خود» دهقان همواره، پندهایی دل‌پسند می‌داد. پس از فوت دهقان «پسر دست به اتلاف و اسراف برآورد» (وراوینی، ۱۳۷۶: ۱۱۱).
ملطیوی: «پسر تبذیر پیشه گرفت و مال را به اسراف صرف می‌کرد» (نظری، ۱۳۷۵: ۲۴۳).

ابن عرب‌شاه: «وَمَدَّ يَدَ الْإِسْرَافِ فِي التَّبْذِيرِ وَالْإِتْلَافِ» (ابن عرب‌شاه، ۱۴۲۱: ۱۱۵).
مترجم در این مثال واژه‌های (اتلاف و اسراف) را که در زبان مبدا -مرزبان‌نامه وراوینی- و مقصد مشترک هستند؛ قرض می‌گیرد و وارد زبان مقصد می‌کند. لذا،

در متن مقصد، قرض‌گیری در سطح واژگان مشترک به صورت مستقیم رخ داده است. با توجه به معنای عبارت «دست برآوردن» که معنای کنایی «اقدام نمودن جهت تحقق امری را دارد» (دهخدا: ذیل واژه دست برآوردن) و در این‌جا مقصود نابود و تلف کردن است، مترجم از ترکیب «مَدَّ يَدَ الْإِسْرَافِ» استفاده کرده است. با وجود این‌که مترجم اصطلاح «دست بر اسراف برآوردن» را بدون بیان معادل آن به همان صورت در زبان مقصد به کار گرفته؛ اما، یکسان بودن شکل معمول دستوری آن، معنای تحت‌اللفظی این عبارت را تا حد زیادی قابل فهم نموده است (غفاری، ۱۴۰۱: ۱۰۲).

ترجمه حاضر در مقایسه با متن روضة‌العقول از جهت معنایی قابل تایید و توجیه است اما وقتی که ترجمه واژگان را دقیق بررسی می‌کنیم شاهد ترجمه لفظ به لفظ متن وراوینی

می‌شویم. بنابراین؛ ترجمه واژگان «دست برآوردن، اتلاف و اسراف» بیشتر با جمله وراوینی منطبق است.

در ادامه همین داستان، زمانی که وراوینی از آزمودن دوستان و رفقای صمیمی سخن می‌گوید و اظهار می‌کند که هیچ‌یک در امتحان وفاداری به رفاقت و دوستی سربلند بیرون نیامدند، می‌نویسد: «آزمودم دوستان تو را و بدانستم همه نقش دیوار اعتبارند» (وراوینی، ۱۳۷۶: ۱۱۶). ملطیوی در توصیف همین دوستان می‌نویسد: «دوستان را در سمط امتحان کشیدم و محالی بر ایشان القا کردم باتفاق آن ممتنع را بزیور ممکن وزی تصدیق متحلی گردانیدند» (نظری، ۱۳۷۵: ۲۴۴). ابن عرب‌شاه دقیقاً عبارت وراوینی را به صورت تحت‌اللفظی ترجمه نموده است: «إِنَّهُمْ نَقَشُ حِيطَانٍ» (ابن عرب‌شاه، ۱۴۲۱: ۱۲۴).

منظور از دیوار اعتبار در متن مبدأ، «دیوار سرای پندگیری» است که استعاره مکنیه می‌باشد. بدان معنا که، یاران تو چون صورت دیوارند که از ایشان کاری بر نیاید و از آنان به تو سودی نمی‌رسد و در گرفتاری تو را تنها خواهند گذاشت و انسان خردمند باید درس عبرت بگیرد و در انتخاب دوست بسیار دقت کند. چه‌بسا مخاطب عرب‌زبان از ظاهر این عبارت معنایی را که در زبان فارسی افاده می‌کند، دریافت نکند؛ چه آن‌که به نظر می‌رسد متن مقصد در درجه صفر ترجمه باقی مانده است (غفاری، ۱۴۰۱: ۱۰۲).

اما، از آنجایی که مترجم به معنای حقیقی این عبارت پی برده، علی‌رغم اینکه دست به ترجمه تحت‌اللفظی زده، در پاورقی مفهوم این عبارت را برای مخاطب بیان نموده است: «إِنَّهُمْ نَقَشُ حِيطَانٍ أَيْ لَا فَائِدَةَ مِنْهُمْ» (ابن عرب‌شاه، ۱۴۲۱: ۱۲۴). ملطیوی نیز به همین مفهوم بی‌وفا بودن دوستان در سختی و گرفتاری اشاره نموده است؛ اما با عنایت به ترجمه تحت‌اللفظی متن وراوینی، مشخص است که مترجم آن را مدنظر قرار داده است.

۲.۲.۶ ترجمه تحت‌اللفظی جمله‌ها

ترجمه تحت‌اللفظی در سطح جمله، نیز یکی دیگر از مقوله‌های ترجمه مستقیم است که مترجم در این روش جملات را برابر هم قرار داده و ترجمه می‌کند. این روش، نوعی ترجمه لفظ‌مدارانه است که در بسیاری از متون از جمله در ترجمه‌های قرآن کریم و سایر متون دینی قابل ملاحظه است. رویکرد تحت‌اللفظی نیز گاهی در متن فاکهة الخلفاء نمود پیدا کرده است. اما، ابن عرب‌شاه این راهبرد را به دو روش در پیش گرفته است. در روش اول، او

جمله مورد نظر را با توجه به تناسب بافت معنایی و با رعایت ترتیب و ساختار از متن مبدا به متن مقصد انتقال داده است. در روش دوم، او صرفاً جمله‌ها را برابر هم قرار داده؛ بدون این‌که به بافت معنایی آن در متن مبدا توجه کند که در این صورت، معنای معجمی مجموعه واژگان در متن مقصد ارائه شده است که در بخش قبل به ذکر نمونه‌هایی از آن اشاره نمودیم. در این قسمت به ذکر نمونه‌هایی می‌پردازیم که در زمره روش اول مترجم قرار می‌گیرد:

در داستان «آهو و موش و عقاب از باب دوم» گفت‌وگویی میان آهوی در دام افتاده و موش برقرار است که آهو درخواست کمک از موش می‌کند از قضا حکایت به یکباره تغییر مسیر می‌دهد و موش خود طعمه عقاب می‌شود:

- صیادی دام آهو بنهاد. آهوی در آن افتاد. بیچاره در دام می‌طپید و بر خود می‌پیچید و از هر جانب نگاه می‌کرد تا چشمش بر موشی افتاد که از سوراخ بیرون آمده بود و حال او مشاهدت می‌کرد. موش را آواز داد... (وراوینی، ۱۳۷۶: ۸۵)

- صیادی در بیابانی دام نهاده بود. آهوئی "زرین‌گوش نام" آنجا گذشت. شقاوت او را در آن دام کشید و خذلان او را در آن حبال انداخت. چون آهوان دیگر صورت واقعه و شدت حادثه بدیدند او را در آن مضار بگذاشتند موشی از سوراخ بیرون آمد آن آهوی محزون بذو استغاث کرد و از او در ابواب خلاص استعانت خواست (نظری، ۱۳۷۵: ۲۱۸).

- «نصب (الصیاد) حباله لیصید غزاله فعلق بها مهاة من المها و طلبت مجالا و اضطربت یمیناً و شمالاً فوقعت عینها علی جرد من الجرذان، عنید یتفرج من بعید و نادته بلسان زلق...» (ابن عربشاه، ۱۴۲۱: ۹۱).

با تطبیق ترجمه ابن عربشاه با دو متن دیگر به وضوح می‌توان فهمید که ترجمه او بر اساس متن وراوینی انجام شده است، زیرا در متن ملطیوی عباراتی وجود دارد که مترجم به آنان اشاره‌ای نکرده است. ابن عربشاه نه به «آهوی زرین‌گوش» اشاره کرده و نه دلیل به دام افتادش را بیان نموده است؛ لذا ترجمه ابن عربشاه با متن وراوینی انطباق کامل دارد. گویی ابن عربشاه متن وراوینی را از زبان فارسی به زبان عربی با همان سبک و سیاق انتقال داده است. علی‌رغم اینکه وی شیوه‌ای تالیف‌محور در پیش گرفته؛ اما در بسیاری از موارد در دام ترجمه تحت‌اللفظی افتاده و پس از آن کوشیده به ترجمه خود به شکل‌های مختلف پر و بال دهد تا تغییراتی در ظاهر و محتوای متن مبدا به وجود آورد.

۷. ترجمه غیرمستقیم

با عنایت به اتخاذ رویکرد مقصد محور از سوی مترجم، او گاه دست به تغییرات گسترده‌ای زده است تا ترجمه‌اش قالبی جدید و متفاوت از قالب متن اصلی داشته باشد و همین امر باعث شده که به راحتی نتوان به سرچشمه اصلی ترجمه او دست یافت. از سوی دیگر مترجم مقصد محور هر اندازه هم سعی کند از متن مبدا فاصله بگیرد کماکان درگیر محتوا و مفاهیم اصلی و ترجمه‌های تحت‌اللفظی است و هرگز نمی‌تواند ردپای خود را به صورت کامل از متن محو نماید. لذا ابن عرب‌شاه نیز از این قاعده مستثنا نیست. او می‌کوشد به محض ترجمه تحت‌اللفظی، تغییراتی اساسی در متن خود به وجود آورد و همین رویکرد باعث شده که در ظاهر متن فاکه‌الخلفاء به دور از بازگردانی به نظر برسد. در این بخش برای تبیین دقیق موضوع، دستکاری‌های مترجم در متن را در چهار بخش دسته‌بندی نموده‌ایم که عبارتند از: ۱- ترجمه تحت‌اللفظی و شفاف‌سازی. ۲- ترجمه تحت‌اللفظی و معادل‌یابی. ۳- ترجمه تحت‌اللفظی و اطناب. ۴- ترجمه تحت‌اللفظی و افزوده‌سازی. اما اینکه چرا دسته‌بندی این بخش تلفیقی از ترجمه مستقیم و غیر مستقیم است، باید بگوییم که فاکه‌الخلفاء ضمن این که ترجمه‌ای است مقصد محور، در مواردی اندک در بند ترجمه مبدا محور قرار گرفته است. به گونه‌ای که تمیز و تفکیک این دو عنوان ترجمه مستقیم و غیرمستقیم - از یکدیگر کاری بس دشوار است. چه بسا نتوان این حدود را از هم جدا نمود. در کتاب فاکه‌الخلفاء نمونه‌های زیادی وجود دارد که هم می‌توان آن‌ها را ذیل ترجمه مستقیم عنوان کرد و هم غیرمستقیم. بر این اساس در این بخش به شکلی تلفیقی به تحلیل نمونه‌هایی از این دست پرداخته می‌شود که می‌تواند ما را به سمت متن اصلی رهنمون شود.

۱.۷ تلفیق تحت‌اللفظی و شفاف‌سازی

در هر متنی ممکن است مفاهیم، عبارات، اصطلاحات و واژگانی در حوزه‌های گوناگون وجود داشته باشد که گاهی ترجمه صرف آن‌ها، نمی‌تواند وافی به مقصود باشد و مترجم باید در این گونه موارد تبیین و شفاف‌سازی را در ترجمه خود پیشه کند و بکوشد تا نسبت به قصد و غرض صاحب کلام شناخت پیدا کند و آن‌را به صورت واضح و روشن بیان کند. ابن عرب‌شاه در بسیاری از جملات با توجه به متن اصلی ابتدا ترجمه‌ای تحت‌اللفظی

در جستجوی سرچشمه‌های... (سید مهدی مسبوق و سولماز غفاری) ۳۴۵

ارائه می‌دهد سپس برای تصریح‌سازی آن عبارت دست به شفاف‌سازی می‌زند. این مولفه یکی از راهکارهای مترجم برای رسیدن به ترجمه تالیف‌محور است. در حکایت «مفاوضه ملک‌زاده با دستور» در اشاره به عادات پادشاه، این‌گونه آمده است که پادشاه

... نباید از نصیحت ابا کند و از ناصحان نفور شود، تا چون بیماری نباشد که به وقتِ عدول مزاج از نقطه اعتدال، شربت تلخ از دست طبیب حاذق نخورد، تا مذاقِ حال او به آخر از دریافت شیرینی صحت بازماند (وراوینی، ۱۳۶۷: ۲۹).

– «... و نباید کی طبع پادشاه از مدبران دولت و نصحای حضرت نفور باشد، چه هرک مرارتی نصیحت تجرّع ننماید، مذاق او بحلاوتِ نباهتِ روزگار و عذب رفاهت ایام مستعذب نشود» (نظری، ۱۳۷۵: ۲۶۶).

– ... وَ لَا يَنْفِرُ مِنْ خَشَوَةِ النَّصِيحَةِ وَ مَرَارَتِهَا وَ بُرُودَةِ الْخَاطِرِ وَ سَلَامَةِ الْقَلْبِ حُرْقَةً حَرَارَتِهَا. فَإِنَّ النَّاصِحَ الْمَشْفِقَ كَالطَّبِيبِ الْحَاذِقِ فَإِنَّ الْمَرِيضَ الْكَئِيبَ إِذَا شَكَا إِلَى الطَّبِيبِ شِدَّةَ أَلَمِهِ مِنْ مَرَارَةٍ فِيهِ يَصِفُ لَهُ دَوَاءً مُرّاً فَيَزِيدُ حَرَارَتَهُ حَرّاً فَلَا يَجِدُ بُدّاً مِنْ شُرْبِهِ وَ إِنْ كَانَ فِي الْحَالِ يَنْهَضُ بِكَرْبِهِ لِعَلِّمِهِ بِصَدَقِ الطَّبِيبِ فَإِنَّهُ فِي الرَّأْيِ مُصِيبٌ وَ مَا قَصَدَ بِالْدَوَاءِ الْمُرِّ زِيَادَةَ الضَّرِّ. وَ إِنَّمَا قَصَدَ بِأَلَمِهِ عَوْدَ الْحَلَاوَةِ إِلَى قَمِهِ وَ لَا يَسْتَحَقِرُ النَّصِيحَةُ إِنْ كَانَتْ صَادِقَةً صَحِيحَةً وَ لَا النَّاصِحَ خُصُوصاً الرَّجُلُ الصَّالِحُ (ابن عربشاه، ۱۴۲۱: ۴۳).

چنانکه پیداست مترجم ابتدا به ترجمه تحت‌اللفظی از متن وراوینی پرداخته است؛ این‌که پادشاه نباید از افرادی که صاحب ارشاد هستند گریزان باشد، چرا که فرد نصیحت‌کننده بسان طبیبی است که برای تسکین درد به ناچار باید داروی تلخی تجویز نماید تا صحت و سلامتی و شیرینی مذاق بازگردد. گویا مترجم در ادامه احتمال داده خواننده متوجه مفهوم اصلی نشود و لذا به کمک مولفه شفاف‌سازی، توضیح بیشتری درباره موضوع آورده که منجر به تصریح گردد و خواننده درک بهتری از متن داشته باشد. عبارت ملطیوی نیز دلالت بر مفهومی یکسان دارد؛ اما از آن‌جا که روضه‌العقول نسبت به متن مرزبان‌نامه مصنوع‌تر و متکلف‌تر است و دارای لغات عربی دشواری است، ترجمه ابن عربشاه انطباق کمتری با آن در برگردان واژگان لفظ به لفظ دارد.

۲.۷ تلفیق تحت‌اللفظی و معادل‌یابی

معادل‌یابی در متن آفرینشی نو محسوب می‌شود و

وظیفه مترجم فراهم آوردن شرایط و مهیا کردن زمینه‌ای است که در آن نویسنده متن اصلی و خواننده زبان مقصد، بتوانند با یکدیگر به تعامل و تأثیر متقابل بپردازند و چنین شرایط و زمینه‌ای زمانی مهیا می‌شود که متن زبان مقصد از نظر ارزش ارتباطی با متن زبان مبدا، معادل و یکسان باشد (طهماسبی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۵۹).

در رابطه با این مؤلفه، می‌توان به نمونه‌های زیر اشاره کرد.

در داستان «گرگ خنیاگردوست» گرگی بزغاله را طعمه خویش گردانیده بود؛ اما، غافل از کیاست و زیرکی بزغاله، در جوال عشوه بزغاله رفت و گفتاروار بسته گفتار او شد و ناگاه شبان از راه رسید و با چوب‌دستی محکم به سر گرگ زد. «گرگ از آنجا به گوشه‌ای گریخت و خائباً خاسراً سر بر زانو نهاد که این چه امهال جاهلانه بود که وزیدم» (وراوینی: ۱۳۷۶: ۴۷).

- «گرگ لنگان لنگان می‌گریخت و می‌گفت...» (نظری، ۱۳۷۵: ۲۸۲).

ابن عرب‌شاه: «وَصَعَدَ إِلَى تَلٍ يَتَلَفَتُ بَعْدَ إِذْ تَفَلَّتْ فَأَقْعَى يَأْكُلُ يَدِيهِ نَدَامَةً وَ يُخَاطِبُ نَفْسَهُ بِالْمَلَامَةِ» (ابن عرب‌شاه، ۱۴۲۱: ۶۲).

در برخی نمونه‌ها ترجمه‌های تحت‌اللفظی به نوعی در گرو دیگر مهارت‌های مترجم است. «گریختن گرگ به گوشه‌ای» در مرزبان‌نامه مطرح شده اما در روضه‌العقول مسکوت مانده و مترجم شاید واژه به واژه آن‌را ترجمه نکرده است؛ اما گریز به سمت تپه به جای گریختن به گوشه‌ای، آمده است. ترجمه عبارت «چه امهال جاهلانه بود که وزیدم» را با خوانش این‌که گرگ حین فرار خود را سرزنش نموده و با خود حدیث نفس داشته "يُخَاطِبُ نَفْسَهُ بِالْمَلَامَةِ"، ترجمه کرده که شاید بتوان آن‌را ترجمه تحت‌اللفظی دانست، در صورتی‌که این مفهوم در روضه‌العقول حذف شده است. در ادامه از این نمونه، مترجم از معنای ظاهری و ملموس «سر بر زانو نهادن» گذر کرده و مفهوم درونی و اصلی یا به عبارت دیگر معادل آن‌را که «بیان ندامت و شرمندگی» است؛ در متن خود بیان نموده است. گرچه، می‌توانست از فعل «عَضَّ» که کاربرد بیشتر و دقیق‌تری در زبان عربی دارد، استفاده کند؛ اما، فعل «أَكَلَ» را مناسب بافت متن خود دیده و از آن استفاده کرده است.

۳.۷ تلفیق تحت‌اللفظی و اطناب

در رویکرد اطناب‌آمیز یا حشو، مترجم علاوه بر این‌که مفهوم مورد نظر متن مبدا را ترجمه می‌کند، در راستای همان مفهوم، واژگان و جملات مترادف و هم‌معنا را به متن مقصد اضافه می‌کند که اگر دقیق و به‌جا باشد؛ در متنی چون مرزبان‌نامه که فهم آن برای خواننده اندکی دشوار است، به تبیین بیشتر و وضوح مفاهیم منجر خواهد شد. برای مثال، جایی که بافت کلام اقتضا می‌کند شرح و توضیح بیشتری داده می‌شود؛ در کلام اطناب و اطاله ایجاد می‌کند و جایی که نیاز به تأکید باشد، مترجم کلمات را تکرار می‌کند یا از بیت شعری یا آیه قرآنی و حدیثی استفاده می‌کند که فحوای کلام قبل از خود را تأیید و تأکید می‌کند. بنابراین، در اطناب شرح یک مفهوم جهت تثبیت معنا و توضیح آن، بدون اندک تصرفی در حیطه معنایی رخ می‌دهد. در حالی‌که، در افزوده‌سازی برخلاف اطناب، مترجم مطالب و واژگانی را بر زبان مقصد تحمیل می‌کند که مؤلف در رابطه با آن در متن مبدا هیچ سخنی به میان نیاورده است و مترجم مقوله‌های ذهنی مؤلف را دستکاری می‌کند.

در داستان «ملک نیک‌بخت و وصایا» ملک در صحبتی که با فرزندان خود دارد، به آنان توصیه می‌کند: «و تا توانی با دوست و دشمن راه احسان و اجمال می‌سپری که هم در دوستی بیفزاید و هم از دشمنی بکاهد» (وراوینی، ۱۳۷۶: ۶۹).

«ارفاق و احسان از اعدای و موالی منع مکنید که اصطناع، مودت را زیادت گردانند و انتفاع، عداوت را فاتر کند» (نظری، ۱۳۷۵: ۲۰۰).

ابن عربشاه: «و داروا الأعداء مداراة الأعداء یزد صدیقکم و یکثر فریقکم، و یجل و دودکم و یقل عدوکم و حسودکم» (ابن عربشاه، ۱۴۲۱: ۷۷).

مترجم جمله: «و داروا الأعداء مداراة الأعداء» را در برابر جمله «و تا توانی با دوست و دشمن راه احسان و اجمال می‌سپری» آورده و ساخت نحوی مفعول مطلق که خاص دستور زبان عربی است را اقتباس و آن را به متن مقصد منتقل کرده‌است. با این وجود با کمی اغماض می‌توان ترجمه این ساخت را نوعی بازگردانی تحت‌اللفظی دانست. در حالی که در روضه‌العقول نه تنها این ترکیب از جانب مؤلف به کار گرفته نشده است بلکه ترکیب‌های پس از آن هم در عبارت مربوطه وجود ندارد. از سوی دیگر ترجمه عبارت «در دوستی بیفزاید» مقابل «یزد صدیقکم» و عبارات «یکثر فریقکم و یجل و دودکم» نوعی اطناب است در جهت تأیید و تثبیت مفهوم مذکور. ترجمه عبارت «از دشمنی بکاهد» نیز برابر

"یقلّ عدوکم" آمده که همگی ترجمه‌هایی تحت‌اللفظ به شمار می‌آیند و "یقل حسودکم" نیز اطناب دیگری است برای تثبیت مفهوم دوم.

متن روان ابن عرب‌شاه و تسلط او به هر دو زبان فارسی و عربی باعث شده متن فاکه‌الخلفاء ساده و روان جلوه نماید. باتوجه به متن مصنوع مرزبان‌نامه، ابن عرب‌شاه با به‌کاربردن اطناب، گویی به توضیح همان مطلب پرداخته و آن‌را برای مخاطب تشریح کرده است؛ بدون این‌که به فحوای آن، معنای جدیدی بیفزاید و همین موضوع باعث درک بهتر خواننده می‌شود. به همین دلیل، کثرت اطناب را در سراسر ترجمهٔ ابن عرب‌شاه می‌توان به عنوان سبک مترجم و نقطهٔ قوت وی به شمار آورد.

۴.۷ تلفیق تحت‌اللفظی و افزوده‌سازی

افزوده‌سازی برخلاف اطناب با واحدهای معنایی سر و کار دارد. زمانی که مترجم در انتقال مفهوم متن مبدا دستکاری می‌کند و واحد معنایی جدیدی را به آن می‌افزاید؛ درحقیقت، با دریافت ایدهٔ اصلی و سعی در حفظ آن، ابتدا زاویهٔ دید خود را تغییر، سپس مقوله‌های معنایی را دستکاری و در نهایت، واحد معنایی جدید را به متن مقصد می‌افزاید. در ضمن، این عملکرد با تصریح‌سازی متفاوت است؛ زیرا در تصریح‌سازی، معنای مبهم از جانب مترجم شفاف‌سازی می‌شود؛ در حالی که، در افزوده‌سازی این ذکر معنای جدید است که محور کار قرار می‌گیرد. چراکه در این روش مترجم معنا و دیدگاه نویسنده را تغییر می‌دهد و با حفظ ایدهٔ اصلی با زبانی گویاتر معنا را منتقل می‌کند.

ابن عرب‌شاه برای گریز از عبارتهای متکلف مرزبان‌نامه، خود را در ترجمهٔ تحت‌اللفظی محصور نمی‌کند، توجه او بیشتر به انتقال معنا و مفهوم است تا انتقال الفاظ. بر این اساس، در بسیاری از موارد برای تبیین معنا، و در راستای همان مفاهیم و گاه خارج از آن واژگان و عباراتی را به متن اصلی افزوده است. از جمله افزوده‌سازی‌های وی آیات قرآن، احادیث، اشعار، ضرب‌المثل‌ها، اصطلاحات خاص زبان عربی و ... است. از جملهٔ همین موارد می‌توان به نمونه زیر اشاره کرد:

در داستان "خره بماه با بهرام‌گور" سخن از توصیف روز شکار بهرام‌گور با خدم و حشم خود می‌باشد:

شنیدم که بهرام‌گور روزی به شکار بیرون رفت. در شکارگاه ابری برآمد تیره‌تر از شب
انتظار مشتاقان به وصال جمال دوست، و ریزان‌تر از دیده اشکبار عاشقان بر فراق

در جستجوی سرچشمه‌های... (سید مهدی مسبوق و سولماز غفاری) ۳۴۹

معشوق. آتش برق در پنبه سحاب افتاد و دود ضباب برانگیخت. تندبادی از مهبّ مهابتِ الهی برآمد و مشعله آفتاب فرو مرد. روزن ماه را به نهنبین ظلام بپوشانید و حجره شش گوشه جهت تاریک شد. حشم پادشاه در آن تیرگی و تاریکی همه از یکدیگر متفرق شدند. بهرام‌گور از سوادِ آن نواحی به ضبیعه‌ای از ضیاع آن نواحی افتاد. در آنجا دهقانی بود... (وراوینی، ۱۳۷۶: ۳۷).

- «جنان شنیدم که بهرام‌گور روزی اقتناص را متأهّب شد و صید را متسبّد گشت. در صحرا از خدم و حشم جدا افتاد. بدیهی رسید. بخانه دهقانی فروز آمد» (نظری، ۱۳۷۵: ۲۷۵).

- أَخْبَرَنِي شَيْخٌ عَلِيمٌ بِالْفَضْلِ مشهور، أن بهرام‌جور وَ كَانَ ذَا أَيْدٍ عَزَمَ عَلَى الصَّيْدِ فَخَرَجَ فِي عَسْكَرٍ جَرَارٍ وَ اسْتَوَى فِي الصَّحَارَى وَ الْفَقَارِ وَ بَيْنَمَا هُمْ قَدْ تَفَرَّقُوا فَمَا شَعَرَ إِلَّا وَ قَدْ حَرَكْتَ يَدَ الشَّمَالِ غِرْبَالَ الْمَطَرِ ثُمَّ تَرَاكَمَ مِنَ السَّحَابِ عَلَى وَجْهِ عُرُوسِ السَّمَاءِ النِّقَابَ وَ انْهَلَّ الْغَمَامُ الْمِدْرَارُ وَ صَارَتِ الدُّنْيَا جَنَاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَ أَقْبَلْتُ سَوَابِقُ السَّيُولِ تَجْرِي فِي مِضْمَارِهَا الْخِيُولُ، فَتَشَوَّشَتِ الْعَسَاكِرُ وَ تَشَوَّشَتِ الْخَوَاطِرُ فَقَصِدَ بِهَرَامٍ جُورٍ كُفْرًا مِنَ الْكَفُورِ وَ طَلَبَ الْقُرَى مِنْ تِلْكَ الْقُرَى مُنْفَرِدًا عَنْ عَسْكَرِهِ مَخْفِيًا مِنْ خَبَرِهِ فَنَزَلَ بَيْتَ الرَّئِيسِ (ابن عربشاه، ۱۴۲۱: ۵۴).

در عبارات فوق مترجم در بازگردانی جملات مشخص شده به ارائه ترجمه تحت‌اللفظی از مرزبان‌نامه پرداخته است. اما در دیگر عبارات‌ها مترجم زبان معیار عربی را مبنای کار خود قرار داده است. مثلاً آیه قرآن: «جَنَاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ» را اقتباس نموده و آن‌را به متن مقصد افزوده است. در برابر ترجمه جمله «تیره‌تر از شب انتظار... شش گوشه جهت تاریک شد» که سرشار از آرایه‌های ادبی است، عبارت ادبی «وَ قَدْ حَرَكْتَ يَدَ الشَّمَالِ غِرْبَالَ الْمَطَرِ ثُمَّ تَرَاكَمَ مِنَ السَّحَابِ عَلَى وَجْهِ عُرُوسِ السَّمَاءِ النِّقَابَ» که مختص زبان عربی است را به کار برده و مفهوم جدید دیگری را وارد ترجمه خود کرده است. این در حالی است که کل جمله روضه‌العقول در مقایسه با مرزبان‌نامه و فاکه‌الخلفاء یک سطر بیشتر نیست.

۸. فاکه‌الخلفاء در برابر مرزبان‌نامه و روضه‌العقول

آثار فاخر پرشماری در جهان وجود دارد که در انتظار افرادی است که با تبجر و دانش خود آن‌ها را در زبان‌های دیگر بازآفرینی کنند. ترجمه یکی از راه‌هایی است که این زمینه را به

خوبی میان دو زبان فراهم می‌کند. به‌ویژه، اگر آثار انتخاب شده از جانب مترجم جزء آثار ادبی معروف و اثرگذار باشد. مرزبان‌نامه از جمله این آثار مشهور است که در ادب فارسی دارای جایگاه والایی است. ملطیوی پانزده سال قبل از وراوینی روضه‌العقول را نگاشته است. نثر ملطیوی نسبت به وراوینی مصنوع و متکلف است. اما با این اوصاف، با بررسی این دو اثر و مقایسهٔ آن با ترجمهٔ ابن عربشاه، می‌توان ادعا نمود که ابن عربشاه مرزبان‌نامه وراوینی را اساس ترجمه و بازنویسی خود قرار داده است. متن عربی در عنوان باب‌ها، ترتیب و تعداد داستان‌ها، محتوا و... شباهت زیادی به مرزبان‌نامه دارد. اکثر آیات قرآن، احادیث و ابیات عربی و حتی ابیات فارسی که وراوینی آورده، برخلاف روضه‌العقول دقیقاً در کتاب فاکهة‌الخلفاء آمده است. حتی مترجم برخی از ابیات فارسی را عیناً و به صورت تحت‌اللفظی به عربی برگردانده است. در همین رابطه به ذکر نمونه‌هایی از این بخش بسنده می‌کنیم:

۱. دستور گفت: اگر می‌خواهی که گفته من در نصاب قبول قرار گیرد "قَدْ تَبَيَّنَ الرَّشْدُ مِنْ الْغَيِّ" و اگر نمی‌خواهی که بر حسب آن کار کنی "لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ" (وراوینی، ۱۳۷۶: ۳۴).

- وزیر گفت: آنج از منبع فراغت و منهل نباهتِ ملک‌زاده ترشح نمود جمله خلاصه صلاح و لباب نجاح است اما بدانند که سیرت شاه و عادت این بارگاه مرموق عقل و مستحسن خرد است و از شوب قدح و ریب قذع دور» (نظری، ۱۳۶۷: ۲۷۲).

- قال الحکیم: فَإِنْ وَعَيْتُمْ كَلَامِي يَسْمَعُ حَيٌّ فَقَدْ تَبَيَّنَ الرَّشْدُ مِنَ الْغَيِّ وَإِنْ أَعْرَضْتُمْ عَنْ عَيْنِ الْيَقِينِ فَلَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» (ابن عربشاه، ۱۴۲۱: ۴۹). (تکرار آیات قرآن بر اساس مرزبان‌نامه)

۲. لَعَلَّ عَتَبَكَ مَحْمُودٌ عَوَاقِبُهُ وَرَبَّمَا صَحَّتِ الْأَجْسَامُ بِالْعِلَلِ» (وراوینی، ۱۳۶۷: ۳۵).

- چنانکه اگر بار شتر بر خر و بار خر بر شتر نهی، از عدل و انصاف دور باشد و این همچنان بود که بیل را با مِهَار داری و شتر را نعل زنی، حقیقت؛ بیل متمرّد شود و شتر از تحمل بار قاصر آید (نظری، ۱۳۷۶: ۲۷۳).

– وَ قِيلَ: لَعَلَّ عَتَبَكَ مَحْمُودٌ عَوَاقِبُهُ وَ رَبِّمَا صَحَّتِ الْأَجْسَامُ بِالْعِلَلِ
(ابن عربشاه، ۱۴۲۱: ۵۰). (تکرار بیت عربی بر اساس مرزبان‌نامه)

اما در بخش پایانی علاوه بر مطالبی که عنوان شد به آراء برخی صاحب‌نظران همچون، احمد امین، غنیمی هلال و محمد غفرانی در رابطه با منبع اصلی ترجمه کتاب حاضر پرداخته می‌شود: «احمد امین» در کتاب ضحی‌الاسلام می‌گوید: «ابن عربشاه کتاب «فاکهه‌الخلفاء و مفاکهه‌الظرفاء» را از متن فارسی مرزبان‌نامه وراوینی ترجمه نموده است» (امین، ۱۲۹۵: ۱۷۲). «غنیمی هلال» نیز معتقد است که «کتاب فاکهه‌الخلفاء و مفاکهه‌الظرفاء ترجمه اقتباسی از مرزبان‌نامه وراوینی است» (غنیمی هلال، ۱۳۷۳: ۲۳۴). محمد غفرانی خراسانی نیز در کتابی با عنوان «عبدالله بن المقفع» فاکهه‌الخلفاء را ترجمه مرزبان‌نامه وراوینی دانسته است (ابن المقفع، ۱۹۶۵: ۵۳۵).

۹. نتیجه‌گیری

از آنچه در این جستار آمد نتایج زیر به دست می‌آید:

مترجم در فرآیند بازگردانی روش ترجمه اقتباسی را برگزیده و در بسیاری از موارد دست به دخل و تصرفاتی چشمگیر زده است، همین مساله سبب شده که خواننده در مقایسه میان متن مبدا و مقصد با این پرسش مواجه شود که چگونه ممکن است ترجمه‌ای را با نسخه‌ای مقایسه کرد که آن نسخه قبل از خود، نسخه قدیمی‌تر دیگری دارد! در همین راستا و به منظور دست یافتن به نتیجه‌ای علمی، به بررسی مقابله‌ای دو نسخه وراوینی و ملطیوی با ترجمه عربی پرداختیم؛ بنابراین برای نمونه دو باب باب اول و دوم که از نظر سبکی، ساختاری و محتوایی با هم اختلاف دارند انتخاب شد و مورد بررسی قرار گرفت. باب اول به سبب متفاوت بودن تعداد داستان‌های مرزبان‌نامه، روضه‌العقول و فاکهه‌الخلفاء انتخاب شد؛ در این باب به وفور تغییرات افزایشی و کاهش‌ی به چشم می‌خورد. با بررسی این باب نشان داده شد که تفاوت‌های متن عربی با متن فارسی به رویکرد اقتباسی مترجم بر می‌گردد و نمی‌توان ادعا کرد که ابن عربشاه روضه‌العقول را اساس کار خود قرار داده است و تغییرات موجود در ترجمه او، ریشه در کتابی دیگر -یعنی روضه‌العقول- دارد. با بررسی این باب در دو کتاب وراوینی و ملطیوی نیز فرضیه پژوهش مبنی بر اینکه فاکهه‌الخلفاء ترجمه مرزبان‌نامه وراوینی است، مورد تایید قرار گرفت. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت؛ دو کتاب مرزبان‌نامه وراوینی و فاکهه‌الخلفاء، همگونی‌ها و ماندگی‌های

بسیاری دارند و این شباهت‌ها هرگز نمی‌تواند تصادفی باشد. اطناب موجود در ترجمه ابن عرب‌شاه و افزوده‌سازی‌های وی، نحوه بیان و ارائه معانی از جهات مختلف لفظی و معنوی و تفاوت در شماره حکایت‌ها، باعث شده که این کتاب میل به تألیف‌مداری یا همان ترجمه اقتباسی کند.

باب دوم نیز به سبب یکسان بودن تعداد داستان‌ها در متن مبدا و مقصد انتخاب شد؛ چه آنکه تغییرات افزایشی و کاهش‌ی کمتری در آن به چشم می‌خورد و نشان داده شد که ترجمه‌های تحت‌اللفظی صورت گرفته توسط مترجم، بر اساس متن وراوینی است نه ملطیوی. البته این موضوع به این معنا نیست که نمونه‌های بررسی شده صرفاً از باب دوم انتخاب شده بود بلکه از هر دو باب نمونه‌هایی مورد تحلیل قرار گرفت و بررسی دقیق مؤلفه‌های ترجمه مستقیم در باب دوم ادعای ابن عرب‌شاه، مبنی بر تألیف بودن فاکه‌الخلفاء را رد می‌کند.

- در این پژوهش دو شیوه اصلی ترجمه، مبدا محور (مستقیم) و مقصد محور (غیرمستقیم) مورد توجه قرار گرفت. با بررسی بخش اول (ترجمه مستقیم) بسیاری از جملات هر دو نسخه - وراوینی و ملطیوی - در مقابل متن عربی قرار گرفتند و ردپای متن اصلی را در قالب ترجمه‌های تحت‌اللفظی و وام‌گیری مشاهده نمودیم. با تکیه بر شیوه دوم یعنی ترجمه غیر مستقیم، کاریست ضرب‌المثل‌ها، آیات قرآن، اشعار عربی، احادیث، صراحت و شفافیت در بیان و... که همه نشان از دخل و تصرف‌های بی‌حد و مرز مترجم دارد، قابل ردیابی است و بررسی نمونه‌هایی از این دست در هر دو نسخه فارسی در مقایسه با متن عربی، مؤید اقتباسی و آزاد بودن ترجمه ابن عرب‌شاه از مرزبان‌نامه وراوینی است. مترجم در سراسر کتاب همواره در حال ارائه هویت حقیقی خود است و کوشیده خواننده عرب‌زبان را متوجه موضوع سازد و با تغییر ساختار زبان مبدا و تعدیلات اساسی در نظام واژگانی و تغییرات درون متنی، علاوه بر این که متن را خوانا و روان نموده، به سبب اهمیتی که برای فهم و دریافت مخاطب عرب‌زبان قائل است شیوه‌ای را اتخاذ نموده که معنای مورد نظر را بهتر و آسان‌تر دریابد.

کتاب‌نامه

ابن منظور، ابوالفضل جمال الدین محمد بن مکرم، (بی‌تا)، لسان العرب، بیروت: دار صادر.

در جستجوی سرچشمه‌های... (سید مهدی مسبوق و سولماز غفاری) ۳۵۳

ابن عربشاه، أحمد بن أبو محمد، شهاب‌الدین، (۱۴۱۵)، فاکهة الخلفاء و مفاکهة الظرفاء، تحقیق و تقدیم: حسن عاصی. بیروت: دارالمواسم.

ابن عربشاه، أحمد بن أبو محمد، شهاب‌الدین، (۱۴۲۱)، فاکهة الخلفاء و مفاکهة الظرفاء، تحقیق و تقدیم: ایمن عبدالجابر البحریری. القاهرة: دار الآفاق العربیه.

بهار، محمدتقی، (۱۳۶۹)، سبک‌شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی، تهران: امیر کبیر.

درستی، احمد، (۱۳۸۱)، «مروری بر اندیشه‌های مرزبان بن رستم اسپهبدزاه طبرستانی»، فصلنامه مصباح، شماره ۴۳. صص ۱۲۵-۱۴۸.

دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۷۷)، لغت‌نامه، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

زارع، سیده صفیه، (۱۳۸۶)، مقایسه مرزبان‌نامه و روضة العقول، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه یزد.

سعدیان، اسماعیل، (۱۳۸۷)، اصول و روش کاربردی ترجمه، تهران: رهنما.

شیر، السیدادی، (۱۳۸۶)، واژه‌های فارسی عربی‌شده، ترجمه: حمید طبیبیان. تهران: امیرکبیر.

طهماسبی، عدنان، سعدالله همایونی و شیما صابری، (۱۳۹۲)، «لایه‌های زبانی و بافت بیرونی در تعادل ترجمه‌ای»، مجله پژوهش‌های ترجمه در زبان و ادبیات عربی، ش ۷، صص ۱۵۱-۱۷۶.

عزتی‌پور، احمد، (۱۳۷۸)، «سیاست در مرزبان‌نامه»، کیهان/اندیشه، شماره ۸۳، صص ۱۷۰-۱۸۷.

عمید، حسن، (۱۳۸۹)، لغت‌نامه. سرپرست تألیف و ویرایش: فرهاد قربانزاده. تهران: اشجع.

فاست، پیتیر، (۱۳۹۷)، ترجمه و زبان؛ تبیینی بر پایه نظریه‌های زبان‌شناسی، ترجمه: راحله گندمکار، تهران: علمی.

فتوحی، محمود، (۱۳۹۲)، سبک‌شناسی، تهران: سخن، چاپ دوم.

کریاسی، عفت و برزگرخالقی، محمدرضا، (۱۳۹۷)، تصحیح و شرح مرزبان‌نامه سعدالدین وراوینی، تهران: زوار.

ملطیوی، محمد غازی، (۱۳۸۳)، روضة العقول، تحریر دیگر مرزبان‌نامه، مترجم: جلیل نظری، ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی.

نظری، جلیل، (۱۳۷۵)، تصحیح و تحشیه روضة العقول، رساله دکتری، دانشگاه شیراز.

وراوینی، سعدالدین، (۱۳۱۰)، مرزبان‌نامه، به تصحیح و تحشیه محمد بن عبدالوهاب قزوینی، به‌ضمیمه الترجمان عن کتاب المرزبان، تألیف علامه محقق معزی دزفولی، انتشارات: کتابخانه صدر تهران.

وراوینی، سعدالدین، (۱۳۷۶)، مرزبان‌نامه، تهران: اساطیر.